

پایندگی هویت ایرانی

در همه دوره‌هایی که مرزهای ایران مورد تجاوز بیگانگان قرار گرفته، از قدیم تا امروز، حس ملی ایرانی بیدار شده و از خود عموماً واکنشی فرهنگی نشان داده است: اسکندر که به ایران تاخت، با آن که زمینه تخریب و فروپاشی از روزگار لشکرکشی‌ها و جنگهای ایران و یونان فراهم شده بود، با این حال ایران نه تنها فرو نشکست بلکه فرهنگ و هنر خود را جمع و جور کرد، اوستای پراکنده را فراهم آورد و تعالیم دینی خود را چونان سپری در برابر بیگانگان به کار گرفت و چنان سرفراز سر برآورد که توانست دو امپراطوی چهار و صد و چند ده ساله اشکانیان و ساسانیان را با آن همه افتخارات تاریخی و فرهنگی و آثار مکتوب و کتاب و اندرزنامه و خردنامه و حکمت‌آموزی‌های پایدار راه بیندازد و قرن‌ها زمامدار بخش مهمی از جهان باقی بماند.

تازیان که آمدند و بنا را بر این گذاشتند که همه چیز را دگرگون کنند، خیلی زود خود را محتاج این فرهنگ سرشار یافتند و سرانجام به ناگزیر با آن کنار آمدند و با همیاری دانشمندان ایرانی فرهنگ ترکیبی درخشانی عرضه داشتند که هم برای اسلام سرفرازی به بار آورد و قرون طلایی اسلام نامیده شد و هم با رنسانس فرهنگی پارسی خون تازه‌ای به کالبد فرهنگ ایران دمیده شد.

مغولان که ویرانگرانه بر پیکر این تمدن پر عرض و طول یورش آوردند، خیلی زود در برابر سلاح نیرومند ادب و هنر و علم و تفکر ایرانی از پای درآمدند و انتساب به تاریخ ایران و فرهنگ خسروانی آن را برای خود افتخار به حساب آوردند.

همین طور که جلوتر می‌آییم، در عصر صفویان که ایران در منگنه یورش ازبک و فشار ترکان عثمانی قرار بود نابود شود، با تلفیق هویت ملی و دینی، سلاح فرهنگی تازه‌ای پدید آورد که هویت ایرانی عمده‌ترین شاخصه آن به حساب می‌آمد. تا برسیم به آستانه مشروطیت

که گونه‌ای نوین از تهدید تاریخی به سراغ ما آمد، اما با مقاومت سرسخت ارزشهای منطقه‌ای مواجه شد.

بررسی علمی هریک از این مقاطع تاریخی و واریسی علل و اسباب استمرار فرهنگی ایران در هریک از زمینه‌های مرتبط و از آن جمله تاریخ و ادبیات، پژوهش‌های دور و دراز و دامنه‌داری را طلب می‌کند تا از خلال اسناد و مدارک و اشارات و امارات دلایل آنها بازنموده شود و در مجموع بر گوشه‌های تاریک آن روشنایی تازه‌ای بیفکند.

این کار را خانم دکتر مهشید گوهری در مورد عصر ایلخانان با استفاده از منابع ادبی-تاریخی همان روزگار که گویاترین مدارک و اسناد صادق کار به حساب می‌آیند، انجام داده‌اند. چهار اثر تاریخی منظوم این عصر یعنی *همایون‌نامه* زجاجی، *ظفرنامه* مستوفی و تاریخ شمس‌الدین کاشانی، که با عنوان *شهنامه چنگیزی* به چاپ رسیده، و بالاخره *شهنشاه‌نامه* احمد تبریزی میدان کار ایشان بوده است که توانسته‌اند با جستجوی دقیق در لابه‌لای صفحات و سطور این کتابها رگه‌های هویت ایرانی و چگونگی رسوخ آن در بدنه تاریخ و تفکر عصر ایلخانی را بررسی و استحاله فرهنگ مغولی در برابر فرهنگ هویت‌ساز ایرانی را به خوبی نشان دهند. دستاورد مهم این پژوهش روشن شدن زوایایی از تاریخ سیاسی و چگونگی گرایش‌های ایران‌مآبی دوره‌ای مهم از تاریخ ایران است که تا به حال جزئیات آن روشن نبوده است. بی‌تردید مطالعاتی از این قبیل در تکمیل سیر اندیشه سیاسی ایران و یک‌پارچگی فرهنگی و پیوستگی تاریخی این سرزمین و همچنین ظرفیت‌های مدرسانی ادبیات به تاریخ اندیشه می‌تواند مؤثر باشد.

قطب علمی فردوسی و شاهنامه دانشگاه فردوسی، که این پژوهش در دامان آن و با همیاری و مراقبت اعضای قطب صورت پذیرفته است، برای خانم دکتر گوهری در طی مسیری که برای مطالعات ادبی در پیش گرفته‌اند، توفیق آرزو دارد.

دکتر محمد جعفر یاحقی

مدیر قطب علمی فردوسی و شاهنامه

فهرست مطالب:

بیش گفتار	۱۷
فصل اول - مقدمه و کلیات پژوهش	۲۱
(۱) مسئله پژوهش	۲۳
(۲) ارزیابی و نقد آثار پیشین	۲۶
(۳) پیکره مننی پژوهش	۳۰
(۱-۳) همایون نامه	۳۱
(۲-۳) شهنامه چنگیزی	۳۴
(۳-۳) ظفرنامه	۴۳
(۴-۳) شهنشاه نامه	۴۹
(۴) روش تحقیق	۵۵
فصل دوم - بازنمایی سازه‌های هویت ایرانی	۵۹
(۱) پیشینه کهن هویت ایرانی	۶۱
(۱-۱) شکوفایی هویت ایرانی در دوره ایلخانان ترک‌نژاد	۶۲

۱۲ ❖ پایداری هویت ایرانی زیر سیطره مغول

- ۶۶..... (۲-۱) نقش شاهنامه‌ها در بازنمایی هویت ایرانی
- ۶۸..... (۲) بازنمایی هویت سرزمین ایران
- ۶۸..... (۱-۲) برجسته‌سازی نام ایران و ایران‌زمین در عصر ایلخانی
- ۷۵..... (۲-۲) از تقابل ایران و توران تا استقلال ایران‌زمین
- ۸۱..... (۳-۲) ایران‌زمین: سرزمین فرمانروایی ایلخانان
- ۸۵..... (۴-۲) انطباق قلمرو ایلخانان با قلمرو ایران باستان
- ۹۲..... (۳) هویت سیاسی: بازنمایی صفات شاه آرمانی ایرانی در چهره حاکمان مغول
- ۹۶..... (۱-۳) فرّ کیانی: مهمترین عامل مشروعیت شاهان ایرانی
- ۹۸..... (۱-۳-۱) فرّ حاکمان مغول
- ۹۸..... (۱-۱-۳-۱) تجلی تقدس چنگیز در اجداد او
- ۱۰۵..... (۲-۱-۳-۱) تقدیس چنگیزخان
- ۱۱۰..... (۳-۱-۳-۱) نشانه‌های فرهی در جانشینان چنگیزخان
- ۱۱۳..... (۲-۱-۳) ایلخانان: شاهی دارای فرّ ایزدی و تأیید الهی
- ۱۱۳..... (۱-۲-۳-۱) نگاه سیاسی شاعران در توصیف فرّ ایلخانان نخستین
- ۱۱۶..... (۲-۲-۱-۳) تداوم فرّ پادشاهان کیانی در ایلخانان مسلمان
- ۱۲۰..... (۲-۳) تجسم هنر شاهان در حاکمان مغول و ایلخانی
- ۱۲۱..... (۱-۲-۳) خرد شاهان
- ۱۲۲..... (۱-۱-۲-۳) تدبیر و خردمندی: عامل سروری مغولان
- ۱۲۷..... (۲-۱-۲-۳) ایلخانان: شاهان داننده و پرخرد
- ۱۳۲..... (۲-۲-۳) دادگری: لازمه پادشاه فرهمند
- ۱۳۲..... (۱-۲-۲-۳) دادگری و بیداد مغولان
- ۱۳۸..... (۲-۲-۲-۳) ایلخانان: تجسم پادشاهان دادگستر ایران‌زمین

- ۳-۳) گوهر و نژاد..... ۱۴۵
- ۴-۳) هماندسازی به شاهان اساطیری و باستانی ایران..... ۱۴۹
- ۳-۴-۱) مغولان: ضحاک یا فریدون؟..... ۱۵۰
- ۳-۴-۲) پیوند زدن هدمند ایلخانان با شاهان پیشدادی و کیانی ایران..... ۱۵۳
- ۳-۵) تبدیل خان مغول به شاه ایران..... ۱۵۶
- ۴) هویت دینی..... ۱۷۱
- ۴-۱) تصویر مغولانی خداپرست و پشتیبان مسلمانان..... ۱۷۲
- ۴-۲) نقش هویت دینی در خلق تصویر دلخواه از ایلخانان نخستین..... ۱۸۰
- ۴-۳) ایلخانان مسلمان: حامیان اصلی اسلام..... ۱۸۷
- ۵) هویت فرهنگی..... ۱۹۷
- ۵-۱) تأثیر آیین‌ها و فرهنگ ایرانی بر آداب و رسوم مغولی..... ۱۹۸
- ۵-۲) زبان فارسی: مهمترین سازه فرهنگ ایرانی..... ۲۰۳
- فصل سوم - فرآیند تبدیل مغولان مهاجم به ایلخانان پاسدار ایران زمین..... ۲۰۹
- ۱) تصویر مغولان مهاجم در حادثه حمله چنگیز به ایران..... ۲۱۴
- ۱-۱) بی‌تدبیری خوارزمشاه یا وظیفه الهی چنگیز؟..... ۲۱۵
- ۲-۱) چگونگی توصیف مغولان و ایرانیان..... ۲۲۴
- ۲-۱-۱) قتل و غارت مغولان، مقاومت و دلیری ایرانیان..... ۲۲۵
- ۲-۱-۲-۱) ورود چنگیز: نزول نکبت..... ۲۲۶
- ۲-۱-۲-۱) نکوهش پنهان پسران چنگیز..... ۲۳۱
- ۳-۱-۲-۱) سرداران خونریز مغول در مقابل امیران دلاور ایرانی..... ۲۳۵
- ۲-۲-۱) جلال‌الدین خوارزمشاه: شاهی دلیر و خردمند..... ۲۴۵
- ۳-۲-۱) استناد به گفتمان شاهنامه..... ۲۵۶

۱۴ ❖ پایداری هویت ایرانی زیر سیطره مغول

- ۲۶۰..... (۴-۲-۱) بهره‌گرفتن از زبان تمثیل در روایت حوادث
- ۲۷۵..... (۲) هولاکوخان و زمینه‌سازی برای بازیابی هویت و فرهنگ ایرانی
- ۲۷۵..... (۱-۲) فتح قلاع اسماعیلیه
- ۲۷۶..... (۱-۱-۲) سیمای اسماعیلیان و هولاکوخان در تاریخ‌های منظوم
- ۲۷۶..... (۱-۱-۱-۲) اسماعیلیان: گروهی ملحد و ملعون
- ۲۸۲..... (۲-۱-۱-۲) تصویری رعب‌آور از قتل و ترور فدائیان
- ۲۸۵..... (۳-۱-۱-۲) مرگ اسماعیلیان: شتافتن به سوی دوزخ
- ۲۸۸..... (۴-۱-۱-۲) استناد به گفتمان مذهب
- ۲۹۲..... (۲-۱-۲) انگیزه‌های حمله مغول به قلاع اسماعیلیه
- ۲۹۸..... (۲-۲) فتح بغداد و نابودی خلافت عباسی
- ۳۰۰..... (۱-۲-۲) سرنگونی عباسیان: مصیبت تاریخی یا تحقق آرزوی دیرینه ایرانیان؟
- ۳۰۶..... (۲-۲-۲) گسست صفات پادشاه آرمانی ایرانی از خلیفه عباسی و تداوم آن در هولاکوخان
- ۳۱۲..... (۳-۲-۲) قتل و غارت در بغداد
- ۳۱۴..... (۴-۲-۲) نقش وزیران و دولتمردان در فتح بغداد
- ۳۲۵..... (۳) شاهان ایلخانی در نقش پاسداران ایران زمین
- ۳۲۵..... (۱-۳) نبرد با خاندان جوچی
- ۳۲۶..... (۱-۱-۳) نبردی ایرانی در برابر دشمنان متجاوز
- ۳۳۰..... (۲-۱-۳) چگونگی توصیف حاکمان جوچی و ایلخانان
- ۳۳۶..... (۲-۳) نبرد با چغتاییان
- ۳۳۶..... (۱-۲-۳) ایلخانان در تلاش برای حفظ مرزهای ایران
- ۳۳۹..... (۲-۲-۳) براق بیدادگر و بدخوی در مقابل ایلخان دادگر و دلیر
- ۳۴۲..... (۳-۳) نبرد با ممالیک مصر و شام

۳-۳-۱) انگیزه‌های دشمنی و نبرد ایلخانان با ممالیک مصر ۳۴۳

۳-۳-۲) چگونگی توصیف ایلخانان و حاکمان ممالیک ۳۴۸

فرجام سخن ۳۵۳

کتابنامه ۳۵۹

(۱) مسئله پژوهش

پس از حمله اعراب به ایران و انقراض سلسله ساسانیان، بسیاری از مفاهیم و سازه‌های هویت ایرانی مانند ایران‌شهر و فرّه ایزدی به تدریج رنگ باخت و به‌جز شاهنامه فردوسی، در دیگر آثار ادبی و تاریخی ظهور و بروز کمتری یافت. بسیاری بر این باور هستند که در عهد اسلامی، هویت ایرانی در عصر صفوی دوباره شکل گرفت و در تمامیت سیاسی، دینی و فرهنگی خود احیا شد؛ اما باید گفت که در حقیقت شالوده هویت ایرانی در دوره ایلخانی بنیان نهاده شد. پس از آمدن هولاکوخان به ایران، نابودی اسماعیلیان و خلافت عباسی به دست وی و استقرار حکومت ایلخانان، زمینه مناسبی برای احیای فرهنگ و هویت ایرانی فراهم گردید. بنابراین پس از سقوط ساسانیان، برای اولین بار در دوره ایلخانی است که به صورت همه‌جانبه به جلوه‌های گوناگون هویت ایرانی و عناصر برجسته آن توجه می‌شود. در این دوره در منابع و مآخذ، سرزمین‌های تحت حکومت ایلخانان ایران زمین نامیده شد و حوزه فرمانروایی این حکمرانان بر قلمرو تاریخی ایران باستان منطبق گردید؛ نویسندگان و تاریخ‌نگاران از شاهان ایلخانی با عنوان شاه و شاهنشاه ایران نام می‌بردند و تلاش می‌کردند تا صفات برجسته پادشاهان آرمانی ایرانی را در چهره ایشان مجسم سازند؛ علاوه بر این در این دوران زبان فارسی نیز رونق و تجدید حیات دوباره یافت. بنابراین دوره ایلخانی، یکی از طلایی‌ترین اعصار بازنمایی هویت ایرانی محسوب می‌شود. این موضوع از منظر تاریخی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و ادبی اهمیت بسیاری دارد و در متون ادبی و تاریخی این دوره، به‌ویژه حماسه‌های تاریخی تجلی یافته است.

پس از شاهنامه فردوسی، منظومه‌هایی در زبان فارسی در وزن و قالب شاهنامه سروده شد که محتوای آن تاریخ ادوار خاص است. بخش تاریخی شاهنامه فردوسی را می‌توان به عنوان نخستین اثری در نظر گرفت که با زبانی حماسی، حقایق تاریخی را (آمیخته با افسانه

و اسطوره) بیان کرده است. پس از شاهنامه، اسکندرنامه‌هایی مانند اسکندرنامه نظامی و آینه اسکندری امیر خسرو دهلوی سروده شد؛ اما این آثار به دلیل آمیختگی تاریخ با افسانه و اسطوره، به عنوان منظومه تاریخی قابل طرح نیست. نخستین منظومه تاریخی موجود، همایون‌نامه زجاجی است که احتمالاً بین سال‌های ۶۶۶ تا ۶۷۶ ه.ق پدید آمده است. پس از همایون‌نامه، منظومه‌های حماسی - تاریخی دیگری همچون شهنامه چنگیزی (۷۰۶ ه.ق)، ظفرنامه مستوفی (۷۳۵ ه.ق)، شهنشاه‌نامه تبریزی (۷۳۸ ه.ق) و غازان‌نامه نوری اژدری (۷۶۲/۷۵۸ ه.ق) درباره تاریخ مغولان سروده شد. بنابراین می‌توان دوره شکل‌گیری، رشد و اوج حماسه‌های تاریخی را که تا قرن‌ها در زبان فارسی رواج داشت، دوره ایلخانی و آثار مذکور را مهمترین آثار ظهور چنین گونه‌ای در تاریخ ادبیات ایران دانست.

پیرامون ماهیت این منظومه‌ها و نقش و اهمیت آنها، چه از لحاظ ادبی و چه از منظر تاریخی، پرسش‌های بسیاری وجود دارد که تا کنون به صورت جدی و علمی به آن پرداخته نشده است. محققان با فرض این نکته که غالب منظومه‌های تاریخی این دوره به تقلید از شاهنامه فردوسی و بر اساس تاریخ‌های منثور سروده شده است، کمتر به این آثار توجه کرده‌اند و بسیاری از جنبه‌های ادبی و تاریخی مهم این آثار مغفول مانده است. با بررسی و تحلیل حماسه‌های تاریخی از جنبه‌های گوناگون و مقایسه آنها با دیگر آثار تاریخی این دوره، مشخص خواهد شد که شاعران این آثار تا چه اندازه تحت تأثیر تاریخ‌های منثور دوره مغول و ایلخانی قرار داشتند، چه تأثیری از حماسه‌های پیش از خود پذیرفتند، چه اندیشه و دیدگاهی نسبت به مغول، ایلخانان و مسائل اجتماعی و سیاسی زمان خود داشتند و ریشه نگرش متفاوت این شاعران نسبت به مسائل گوناگون در چه چیزی نهفته است؛ به طور کلی بررسی این آثار کمک می‌کند تا خرده ژانر تاریخ‌های منظوم یا حماسه‌های تاریخی بهتر شناخته و معرفی شود.

حامیان اصلی به نظم در آمدن منظومه‌های تاریخی، نهاد قدرت یعنی شاهان ایلخانی و وزیران صاحب نفوذ ایرانی بودند که در سرایش منظومه‌ها و چگونگی تصنیف آثار تاریخی نقش به سزایی داشتند. بیشتر منظومه‌های تاریخی در دربار ایلخانان و با سفارش و تشویق مستقیم ایشان یا حمایت وزرا و دولتمردان قدرتمند ایرانی آنها مانند خواجه نصیرالدین

طوسی، خواجه رشیدالدین و خاندان جوینی به نظم درآمده است. یکی از اهداف اصلی شاهان ایلخانی برای حمایت از تألیف کتاب‌های تاریخی، بالا بردن ارزش و مقام قوم مغول بود. مغولان که دارای پیشینه ملی و تاریخی برجسته و مهم و آثار حماسی قابل توجهی نبودند، پس از حمله به ایران و مواجهه با ایرانیان، برای بزرگنمایی قومیت خود و نشان دادن اهمیت و ارزش نژاد و تاریخ خویش، شاعران و نویسندگان را به نگارش تاریخ‌هایی در باب تاریخ عمومی مغولان و برجسته کردن دلاوری‌ها و پهلوانی‌های آنها تشویق کردند. هدف دیگر ایلخانان این بود که با نزدیک ساختن خود به پادشاهان باستانی ایران و احیای آیین‌ها و سنت‌های کهن ایرانی، به حکومت خود مشروعیت ببخشند.

بنابراین شاعران منظومه‌های حماسی - تاریخی برای تحقق اهداف ممدوحان خود، هم باید به ستایش و بزرگداشت قوم مغول و اجداد ایلخانان و شرح دلاوری و قدرت آنها می پرداختند و هم با شبیه‌سازی بین پادشاهان مغول و شاهان آرمانی ایران و بهره گرفتن از مؤلفه های هویتی ایرانی، به این حاکمان بیگانه، مشروعیت و اعتبار می‌بخشیدند. در نتیجه، احیای زبان فارسی، به کاربرد نام ایران و پادشاه ایران، اهمیت نژاد و فرقه ایزدی، بازخوانی تاریخ ایران و اعراب و موارد مشابه دیگر در حماسه‌های تاریخی مورد توجه قرار گرفت. متأسفانه تصور کلی این است که منظومه‌های حماسی - تاریخی به دلیل اینکه با حمایت حاکمان و ارباب قدرت سروده شده، سراسر در خدمت ایدئولوژی حاکم و گفتمان مسلط قدرت است و شاعر و نویسنده در تمام اثر خود، پادشاه زمان را مدح کرده و این آثار یکسره از مؤلفه های هویت ایرانی برکنار است. البته نویسندگان و محققانی که بر این باور هستند، برای اثبات این موضوع تنها به ذکر یک یا چند نمونه اندک بسنده کرده‌اند و این مسئله به صورت دقیق و کامل و با روشی علمی بررسی و تحلیل نشده است.

مسئله اصلی در این پژوهش این است که مؤلفه‌ها و سازه‌های هویت ایرانی تا چه اندازه و چگونه در منظومه‌های تاریخی دوره ایلخانی بازنمایی شده و اندیشه ایران‌شهری ساسانی چطور در این آثار تداوم یافته است؛ همچنین شاعران این منظومه‌های تاریخی چقدر در خدمت مشروعیت‌بخشی به نهاد قدرت بوده و تا چه اندازه در راستای تثبیت و استمرار مؤلفه های هویت ایرانی گام برداشته‌اند و چگونه از ایلخانان، چهره پادشاهانی ایرانی پاسدار

مرزهای ایران‌زمین خلق کرده‌اند. برای این منظور، مهمترین و برجسته‌ترین حماسه‌های تاریخی سروده شده در دوره ایلخانی، یعنی *همایون‌نامه* زجاجی، *شهنامه* چنگیزی، *ظفرنامه* مستوفی و *شهنشاه‌نامه* تبریزی بررسی خواهد شد.

پرسش‌هایی که در این پژوهش پیش روی نگارنده بود و تلاش داشت به آنها پاسخ دهد، به این شرح است:

(۱) مفهوم هویت ایرانی چگونه و از چه راه‌هایی در منظومه‌های تاریخی دوره ایلخانی بازنمایی شده است؟

(۲) حامیان حماسه‌های تاریخی چه نقشی در تثبیت و استمرار هویت ایرانی یا تثبیت گفتمان مسلط قدرت داشتند؟

(۳) در تعارض میان هویت ایرانی و گفتمان قدرت، شاعران چه راهکاری را در پیش گرفتند و چه نقشی در تثبیت یا نفی هر کدام از آنها داشتند؟

تا کنون هیچ پژوهش مستقل و کاملی در رابطه با مسئله این پژوهش صورت نگرفته است، بنابراین ضرورت پرداختن به این آثار از این منظر و بررسی و تحلیل علمی و روش مند آنها برای اثبات مستدل پای‌بندی شاعران به ملیت و هویت ایرانی کاملاً مشهود است. شناخت بهتر مؤلفه‌های هویت ملی و ایرانی و چگونگی ظهور و استمرار آن در متون ادبی و به تبع آن در فضای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جامعه در اعصار مختلف، به بازنمایی هویت ملی، بازگشت و توجه به عناصر ایرانی در جامعه امروز و یکپارچگی و وحدت قومی و ملیتی در عصر معاصر کمک خواهد کرد.

(۲) ارزیابی و نقد آثار پیشین

محققان و پژوهشگران بیشتر به تاریخ‌های منثور دوره مغول و ایلخانی توجه داشته‌اند؛ در کتب و مقالاتی که از حماسه‌های تاریخی منظوم این دوره یاد شده، معمولاً به ذکر نام و مشخصات کلی این آثار اکتفا و به ارزش ادبی و تاریخی آنها کمتر اشاره شده است. البته در سال‌های اخیر تصحیح و چاپ منظومه‌های تاریخی مانند *ظفرنامه* مستوفی، *غازان‌نامه* نوری اژدری، *همایون‌نامه* زجاجی و *شهنشاه‌نامه* تبریزی موجب شده است تا مقالات تخصصی‌تری